

V. ECSEDY JUDIT

Az eperjesi nyomdászati kezdetek

1656-ban megjelent Eperjesen egy latin nyelvű evangélikus teológiai vizsga-tézis a helybeli nyomda kiadványaként. A decemberben lefolytatott vitán a vizsgálzó a rózsasági Braxatoris András volt, aki a zólyomi származású Horváth András elnökleve alatt védte meg téziseit. A címlap azt is elárulja, hogy Eperjesen Thomas Scholtz nyomtatta ki:

HORVÁTH, Andreas: *Disputatio adversus pontificios de Scripturae Sacrae Veteris Testamenti canone*. Quam ... sub praesidio – Rectoris Eperienis defendere annitetur Andreas Braxatoris Roseberga Liptovien: Die [] Decemb. Anno 1656 Eperesini (1656) excudebat Thomas Scholtz. A₄-E₂ = [18] fol. – 4-r¹

A könyv már azért is számot tarthat érdeklődésünkre, mert Thomas Scholtz eperjesi nyomdájának ez az egyetlen, ma ismert terméke. Horváth András, akinek elnökleveivel a vizsgát lefolytatták, 1655-től töltötte be az eperjesi evangélikus iskolában a rektori tiszteletet. A wittenbergi egyetemet látogatta, majd hazatérve 1649-ben Zsolnán működött tanárként. Ezt követően 1650-ben a kassai evangélikus iskola rektora, majd ezután trencsényi állomáshelye következett, ahol szintén rektor volt 1652 és 1654 között. Amikor az eperjesi rektori tisztelet addig betöltő Johannes Matthaides 1654-ben pestis áldozata lett, helyére Horváth Andrászt hívták meg.

Pártfogói közé számíthatta az eperjesi bírót, Daniel Lengfelner. Neki, és Johannes Lengfelnernek ajánlotta ezt a kinyomtatott disputációt. Daniel Lengfelnernek volt egy Johannes nevű fia, akit az előző rektor, Johannes Matthaides kísért danzigi tanulmányújtjára, feltehetően itt róla van szó. A két Lengfelnernek szóló ajánlás a címlap hátán olvasható. Ezt követi egy, a patrónusoknak szóló ajánlás, amely ugyan nincs aláírva, de minden bizonnyal Horváth András rektortól származik. Majd a tézisek következnek, végül Abraham Eccard eperjesi evangélikus lelképásztor latin verse Horváth Andrásnak címezve.

A könyv nyomdatörténeti érdekessége, hogy magát az Ó Testamentumról szóló tézist kivéve, állandóan visszatérően az újonnan alapított eperjesi tipográfiairól esik szó. A három és fél lap terjedelmű ajánlásból megtudni, hogy ez az eperjesi

¹ RMK II 848. Az OSzK és az MTA Könyvtárának két példányát vizsgáltam meg. Az utóbbiak közül az RM II 114 jelzetű különösen érdekes: a címlapon a szerző saját kezű ajánlása: „Reverendo Dno Tobiae Weis Autor Andreas Horv.”, és az EPERESINĪ nyomtatott helynévvel ugyancsak a szerzőtől származó javítás egy I és egy S betű beszúrásával mint „EPERIESSINĪ” olvasható.

műhely első terméke, amelyet azonban patrónusa jóvoltából több is fog követni ebben az újonnan felállított tipográfiában. Ennek a nyomtatványnak, miután eleget tesz a tézisek kötelező tartalmi és formai követelményeinek, szinte a tipográfiának mint művészetnek a dicsőítése a fő témája. Ezt a vitairatot az ajánlás több alkalommal is az eperjesi nyomda első gyümölcseként említi. Bár az ajánlás nincs aláírva, csak pontosan datálva, de kikövetkeztethető, hogy szerzője maga Horváth András. A vizsgázóról, a liptó-megyei Rózsahegyről származó Andreas Braxatorisról nincsenek további ismereteink. Ugyanakkor a tézisek végén, a meglehetősen összezsúfolt utolsó előtti lapon minden bizonnyal maga a nyomdász szólal meg, amikor Errata szövegkezdet után a nyomda már említett hiányosságaiért szabadkozik. Az olvasó elnézését kéri, amiért hiányoznak bizonyos ékezetes betűk és a görög szavakat sem tudták görög betűkkel nyomtatni, mert ezek hiányoznak a tipográfiából. Mentségül felhossa, hogy a tipográfia csak nemrég létesült. Majd ezt követi a másfél lap terjedelmű latin vers Abraham Eccardtól, az eperjesi egyház első papjától egyúttal az iskola felügyelőjétől, Horváth Andrásnak, az eperjesi iskola rektorának, a teológia tanárának címezve. Versében a tipográfia művészetének általános dicsőítésén túl ismét a városban alapított nyomdának örvendezik, (Eperjes neve Fragopolis-ként is említve). Írója örömmel üdvözlí az alkalmat, hogy a városban nyomda működik, és hogy annak első terméke éppen Horváth András munkája.

Horváth Andrásnak nem ez az egyetlen nyomtatásban megjelent műve. Kinyomatott munkái a bártfai, kassai, eperjesi és trencsényi nyomdák között oszlottak meg. (Szinyei József tévesen azonosnak vélte egy Regécen született, és 1637-ben szintén Wittenbergben tanuló diákkal, akinek az egyetemi városban több vizsgatézise és alkalmi verse is megjelent.)² Első nyomtatásban megjelent munkái 1650-ből valók: Trencsénben kinyomatott *Disquisitio* című munkáját Fábri Mátyás jezsuita ellen írta még zsolnai tanár korában,³ bár már elfoglalta kassai állomáshelyét, amikor megjelent. Majd ugyanebben az évben mint a kassai iskola rektora két további művét Bártfán nyomtatták.⁴ Horváth a trencsényi nyomdát a következő években is foglalkoztatta, mert 1652 és 1655 között ott három további munkája is megjelent. Ez a lehetőség önként adódott, hiszen ekkor már az ottani evangélikus iskola rektora volt. Munkái közül két 1652-es vitairata evangélikus részről támadta a pataki iskola tanárainak állásfoglalását, különösen Tofaeus Mihály hit-tételeit.⁵ Még Trencsénben jelent meg 1655-ben Illyésházy Gábor felesége Széchy Éva temetésére írt orációja,⁶ de ekkor már Horváth András Eperjesen működött

² A továbbiakban azonban az idehaza megjelent munkákat helyesen kötötte a zólyomi születésű, és minket most foglalkoztató Horváth András nevéhez. SZINYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái*. IV. 1133–1134.

³ RMNy 2291.

⁴ *Pia et placida dissertatio de omnipraesentia Carnis Christi...* RMNy 2306 és *Pia et placida dissertatio de perseverantia electorum...* RMNy 2307.

⁵ RMNy 2440 és 2441.

⁶ RMNy 2611.

rektorként. A következő évben jelent meg tőle 1656-ban az a *Disputatio*, amelyet ma mint az eperjesi nyomda egyetlen termékét ismerjük.

Eperjes a többi evangélikus felsőmagyarországi szabad királyi várossal: Bártfával, Kassával, Kiszzebennel és Lőcsével együtt fogadta el a Confessio Pentapolitana-t. Az eperjesiek is részt vettek küldöttjük révén az 1544. évi nagyváradi hitvitában, és ugyanolyan nevezetes gimnáziuma volt Eperjesnek is mint Bártfának. Attól kezdve, hogy a bártfaiak Leonard Stöckelt nyerték meg az iskola vezetőjéül, az eperjesi gimnázium kissé háttérbe került. Ha ilyen nevezetes személlyel nem is büszkélkedhetett az eperjesi evangélikus gimnázium, azért Horváth András elődei között, akik korábban a rektori tisztelet töltötték be, ott szerepelt Werner György, I. Ferdinánd király későbbi tanácsosa, és Fabinyi Lukács, az alább még említendő latin nyelvkönyv szerzője.

Horváth András tehát az akkor már nagy hagyományú eperjesi evangélikus gimnázium rektoraként 1655-ben lépett hivatalba. Különösen jó viszonyban volt a sziléziai származású Abraham Eccarddal, az evangélikusok főtemplomának első lelkészével, aki egyúttal az iskola felügyelői tisztelet is betöltötte. Lutheránus meggyőződése és vallásos buzgalma olyan erős volt, hogy szinte askéta-életet élt, és amint Szinnyi József is feljegyezi róla, megtörtént vele, hogy éjszakára is a templomba csukatta magát, csak hogy háborítatlanul imádkozhasson. Az iskola és a lelkipásztor közötti jó kapcsolat azonnal megszűnt, amint elmozdították Eccardot és helyét Johannes Sartorius töltötte be. Sartorius személyes ellentéteket szított a tanárok között, különösen Horváth rovására. Pedig Horváth rektorsága idején nőtte ki magát az eperjesi iskola líceummá, méghozzá olyan jó hírű líceummá, hogy aki felsőbb osztályait jól elvégezte, azt gyakran azonnal papnak, vagy igazgatótanárnak hívták meg. A helyzetet tovább rontotta, hogy Sartorius pártfogoltja, Bayer János támadást indított nemcsak saját rektora, Horváth András ellen, hanem Eccard ellen is. Bayer a támadásnak azt a nyilvános formáját választotta, hogy Bártfán akasztófa alakjában latin nyelvű gúnyverset nyomatott és az akasztófán Abraham Eccard függött a következő felirattal:

'At quis illud carcinoma pendens?
Responsum est: Eccardus.'⁷

A vers aljára Bayer saját nevét is odaíratta. Ennek a formájában is különleges nyomtatott gúnyversnek emlékéért Johann Samuel Klein gyűjteménye⁸ őrizte meg az utókor számára.

Horváth András legközelebbi munkája azonban – 1658-ban – már nem Eperjesen jelent meg, hanem ezúttal Kassán. Pál apostolnak a rómaiakhoz írott levele alapján orációt tartott *De Judaeorum ante novissimum diem conversione futura*

⁷ ČAPLOVIČ, Ján: *Bibliográfia tlači vydaných na Slovensku do roku 1700*. Díel 2. Martin, 1984. (Továbbiakban: ČAPLOVIČ) 212. sz.

⁸ *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn*. Leipzig–Ofen, 1789. I. 9. – Čaplovič idézett művében a paskvilust korabeli források alapján az 1663-as évre datálta.

címen az eperjesi iskola auditoriumában 1657-ben, amikor Friedhuber Illést az újraválasztott német kántort iktatták be hivatalába. Ez már Kassán jelent meg nyomtatásban.⁹ Horváth András, minthogy nem tudott Johannes Bayerral együttműködni, inkább lemondott hivataláról 1662-ben. Az ebben az évben Eperjesen tartott zsinaton a határozatokat már Bayer János, mint az eperjesi líceum rektora írta alá, és ugyanebben az évben Kassán megjelentette *Ostium vel atrium naturae* c. munkáját.¹⁰ Horváth András tekintélye az eperjesiek előtt még Bayer támadásaitól sem ingott meg, mert miután a rektorságról leköszönt, városi jegyzővé választották. Ezt a tisztelet azonban nem sokáig tölthette be, mert nemsokára meghalt pestisben.

Az 1656-ban Eperjesen nyomtatott *Disputatio* írójának tehát ezt megelőzően is megjelentek nyomtatásban munkái. Nyomdászának, Thomas Scholtznak neve azonban korábról nem ismeretes, és ugyanilyen ismeretlen az a felszerelés, amellyel Eperjesen nyomtatott.

A hazai nyomdászat korai évtizedeiben nem ritka az olyan nyomdai kezdeményezés, amelynek mindössze egy vagy két nyomtatott emléke maradt fenn (mint az abrudbányai vagy a besztercebányai nyomda esetében). Mindaz, amit ma erről a rövid életű eperjesi tipográfiáról tudunk, azokból az utalásokból származik, amelyek egyrészt magában a nyomtatványban, másrészt az eperjesi városi számadásokban találhatók.

A 17. század derekára a szomszédos városok közül több is dicsekedhetett már tipográfiával, míg az eperjesi nyomdából csak egyetlen könyvet ismerünk: a szóban forgó vitairatot. A levéltári adatok is mindössze az 1656. évből említik a nyomdászt – tehát abból az évből, amikor egyetlen ismert kiadványa készült – és a nyomda további sorsáról korabeli források sem szólnak.

Az eperjesi városi számadások és kifizetések egyértelműen bizonyítják, hogy Thomas Scholtz nyomdász a város hívására érkezett, és annak támogatásával állította fel műhelyét. Azoknak a kézműveseknek számadáskönyveiben, akik a városnak dolgoztak, feljegyzések egész sora kapcsolódik Scholtz tipográfiájához. A nyomda számára 1656-ban a helyi kézművesek különféle munkákat végeztek el. Egy lakatos a város költségére 4 aroncsot, két kulcsot, kilenc csavart készített neki, és vaskeretet javított 2 arany 70 dénárért. Egy asztalos bizonyos állványt készített neki, amin betűtartó keretek álltak. Egy kályhás a lakásán épített és javított számára kályhákat. Egy másik iparos Daniel Lengfelner bíró utasítására egy mázsa ólmot szállított neki, amiért a város 16 aranyat fizetett.¹¹ Scholtznak feltehetően szándékában volt új betűket önteni, ehhez kellett az ólom, bár matricák meglétéről nincs említés. Anélkül pedig betűk öntése nem volt lehetséges. Az év folyamán beszerzett ólomból mégsem önthetett betűt, legalábbis decemberben elkészült nyomtatványa azt mutatja, hogy rendkívül szerény, elhasznált és régies betűkészlete volt. Mint azt egy egész sor, nyomda részére készített, fent említett munka tanúsítja, feltételezhetjük, hogy Scholtz 1656-ban költözött Eperjesre. További

⁹ RMK II 895.

¹⁰ RMK II 984.

¹¹ REPČÁK, Jozef: *Prehľad dejín knihtlače na Slovensku*. Bratislava, 1948. 63–64.

eperjesi tevékenységének nincs nyoma, sem a levéltári adatok közt, sem kinyomtatott munkája nem ismeretes ezen az egyen kívül.

Abraham Eccard plébános és gimnáziumi felügyelő Horváth vitairatának végén így irt Scholtz eperjesi nyomdájáról:

„Partibus at multis iam nunc florentior audit
Quod florebit ibi, Chalcographumquae manus,
Cuprimis vero tua, florentissime Rector
Si perges praelum sic animare novum.”

E dicsérő és örvendező szavak között semmiféle utalást sem lehet felfedezni, amely arra utalna, hogy itt egy esetleges korábbi eperjesi tipográfia folytatásáról lenne szó. A külföldi és a hazai könyvészeti irodalom ugyan már régen megcáfolta az 1573-as eperjesi nyomda létét, mégis, minthogy a korábbi szakirodalom az eperjesi nyomdászat kezdetét az 1573-as évtől számította, szólni kell itt erről az eperjesi vonatkozású, de nem ott nyomtatott munkáról is.

Fabinyi Lukács *Exempla declinationum* című,¹² Donatus nyomán készült latin nyelvű tankönyvét a címlapján szereplő „Eperies” megjelölés alapján Szabó Károly eperjesi nyomtatványnak tartotta, és mint ennek az egyébként ismeretlen nyomdának egyetlen termékét regisztrálta, majd nyomában más szakírók is, köztük Fitz József. A nyomtatványon a nyomdász neve nincs feltüntetve. Fabinyi valóban Eperjesen működött: 1572-től 1584-ig az eperjesi iskola rektora volt és könyvecskéjét is az eperjesi iskola számára írta, nyomtatása azonban nem itt, hanem – a nyomdafelszerelés tanúsága szerint – Neisse városában készült, mint az ott működő, de eperjesi származású Johann Creutziger nyomdász kiadványa. Creutziger Eperjesről származott idegenbe, de szülővárosával tovább is fenntartotta a kapcsolatot.¹³ Az eperjesi nyomtatás lehetőségét Gulyás Pál cáfolta először, és helyesen sejtette, hogy a könyv lengyel vagy sziléziai nyomda terméke.¹⁴

Thomas Scholtz tipográfus szóban forgó 1656-os nyomtatványban többször is szó esik arról, hogy ez az eperjesi sajtó első terméke, újabb bizonyítékul szolgálva arra, hogy itt száz évvel ezelőtt bizonyára nem volt sajtó. Ha ilyen lett volna, akkor ezt a városi tanács – amelynek támogatásával a 17. század derekán ez a nyomda létrejött –, bizonyára megőrizte volna emlékezetében.

Egészen máshogy látta az eperjesi nyomdászatot Hörk József az evangélikus gimnázium történetéről írt, egyébként gazdag forrásanyagot feldolgozó munkájában.¹⁵ Az ő meggyőződése szerint az 1573-as és 1656-os eperjesi nyomda között folyamatosság van, és a több évtizedre félretett, használatlan nyomdát Horváth András keltette életre azáltal, hogy tipográfust szerzett a nyomdához, aki mintegy a nyolcvan évvel azelőtt megkezdett munkát folytatta. Hörk József

¹² SZABÓ Károly: RMK II 131, RMNy App 34. Egyetlen példánya a budapesti Egyetemi Könyvtárban található, RMK II 11 jelzet alatt.

¹³ BORSA Gedeon: *Három tévesen feltételezett 16. századi hazai nyomda.* = MKsz 1965. 347.

¹⁴ GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században.* Bp. 1931. 159–160.

¹⁵ HÖRK József: *Az eperjesi ev. Ker. Collegium története.* Kassa, 1896. 60–72.

szavai szerint „Horváth András, hogy minél könnyebbé tegye munkáját, nem pihent addig, míg az egykori kiváló eperjesi nyomdát, amely már több évtizede szünetelt, fel nem támasztotta halottaiból. És ez sikerült is neki. Scholtz Tamás nyomdász, az ő lelkesítése folytán rendezte azt be újra...”, majd más helyen: „Nagy érdeme az eperjesi nyomdának újra való felvirágoztatása.”

Nincs-e mégis valami köze egymáshoz e két, címlapján „Eperjes”-t megjelölő nyomtatványnak? Igaz, csaknem száz év különbséggel jelent meg a korábban eperjesi nyomtatványnak feltételezett 1573-as és Thomas Scholtz 1656-os kiadványa (ez utóbbin a nyomdász pontosan megjelölte a nyomtatás helyén, idején kívül saját nevét is), mégis hátha a nyomdai felszerelés valamiféle, évtizedekig szünetelő, de mégiscsak meglévő kapcsolatra utalna? Ehhez a két nyomtatvány tipográfiai anyagának: betűinek és díszjeinek megvizsgálására és összehasonlítására volt szükség. Az összehasonlítást elvégezve meg kellett állapítani, hogy az 1573-as, korábban eperjesinek tartott nyomtatvány és a Thomas Scholtz által Eperjesen kinyomtatott munka között tipográfiai jellemzőikben semmi hasonlatosság nincs. Egészen más felszereléssel készült a kettő, tehát betűanyagában semmiféle folytonosság nincs, amely miatt esetleg mégis arra kellene gondolni, hogy a csaknem egy évszázaddal korábbi mű is Eperjesen készült volna. Ellenkezőleg: Creutzigernek ez a neve megjelölése nélkül kinyomtatott 1573-ból való nyomtatványa gazdag nyomdai felszerelést tükröz: nyolc féle betűsorozata között az antikvákon és a kurzívokon kívül volt görög és fraktúr betűje is.¹⁶

Ezzel szemben ennek az 1656-os, nagyon rövid életű nyomdának igen szegényes volt a felszerelése. Egyetlen ma ismert nyomtatványa alapján rekonstruálni tudjuk felszerelését. Két betűtípusa volt: egy nagyobb fokozatú rendkívül régies reneszánsz antikva, ún. ősnymtatvány-típus,¹⁷ és egy ennél kisebb fokozatú, még rosszabb állapotú, valószínűleg már eleve igen gyakorlatlan kéz által metszett betű,¹⁸ amely akkorra már sokszorosan javítgatott, adjusztált, kopott képet mutatott. A nyomtatvány festékezése sem egyenletes, nemcsak egy-egy lapon belül, hanem az egyes betűk sem kaptak elég festéket. Ennek oka az egyes ólombetűk egyenetlen mérete is lehetett, amelynek következtében nem alkottak egy síkot a festékezés és nyomtatás alkalmával. A díszítő elemeket mindössze egy ugyancsak régies L iniciálé és egy csillagot mintázó körzet képviseli. Nagyobb fokozatú kiemelő betűje sem volt a nyomdának, ezért a címlapot is csak ugyanazzal a betűvel tudta szedni, mint a szöveget, mindössze a betűket kissé széthúzta, ritkábban szedte. A nyomtatványnak nem egyedüli hiányossága az, ami miatt az

¹⁶ Creutziger nyomtatványa az alábbi felszereléssel készült: kétféle méretű antikva címbetű, A 130 antikva, A 90 antikva (ősnymtatvány-típus ugyan, de az egyes betűk egészen mások mint az eperjesi nyomda 1656-os nyomtatványában), K82 és egy kalligrafikus metszésű kurzív, egy görög és egy fraktúr betűtípus, emellett egy 26×26 mm-es iniciálé-sorozatnak „M” betűje és egy 30×42 mm-es fonadékos záródísz, amelyhez hasonló alakú és méretű a 16. századi hazai nyomtatványokban nem fordul elő.

¹⁷ 20-sor mérete 98 mm.

¹⁸ 20-sor mérete 86 mm.

Errata (minden bizonnyal a tipográfus) szabadkozik, hogy ti. nem tudta jelölni az akcentusokat és nincs görög betűje. Mindezekkel a jellemzőivel a nyomtatvány egészen archaikus benyomást kelt. (A nyomda teljes felszerelésének rekonstrukcióját mutatja be az 1. és a 2. kép).

Annyiban is különleges az eperjesi nyomda, hogy nem ismerünk más olyan 17. századi hazai, latin betűkkel nyomtató műhelyt, amelynek ennyire szegényes felszerelése lett volna. Ha nem tudnánk, hogy hivatásos nyomdással van dolgunk (legalábbis 1669-ben már az volt), inkább olyan személy munkájának tarthatnánk ezt a kiadványt, aki műkedvelő e téren.

Úgy tűnik, hogy a Thomas Scholtz nevű nyomdász nem települt tartósan Eperjesre, nem dolgozott ott tovább nyomdászként. A pártfogónak szóló szokásos fogadkozás, amely további kiadványok megjelenését ígéri, önmagában nem bizonyíték arra, hogy a nyomdásznak valóban készülnek más munkái is. Több nyomtatványt ugyanis nem ismerünk eperjesi működésének idejéből. (Maga Horváth András eperjesi tanár is a későbbiekben a kassai nyomdát foglalkoztatta,¹⁹ holott, ha az eperjesi tipográfia tovább is működött volna, minden bizonnyal nem keres más nyomdát.) Legközelebb 1669-ben találkozunk Thomas Scholtz névvel Bártfán, mint városi könyvnyomtatóval. Hogy hol tartózkodott tizenhárom évig, mindaddig, amíg Bártfán újra találkozunk vele, és mivel foglalkozott e két időpont között, azt nem tudjuk.²⁰

Az eperjesi nyomdász és a bártfai faktor azonosságára már Gulyás Pál felfigyelt, és a bártfai nyomdáról írva megemlítette, hogy az ott 1669-től dolgozó Scholtz Tamás bizonyára azonos azzal a Scholtz Tamással, akinek neve egy 1656. évi Eperjesről keltezett nyomdatermékén már szerepelt.²¹ Minthogy, folytatta Gulyás, több Eperjesről datált nyomtatvány a 17. századból nem maradt fenn, nincs kizárva, hogy Scholtz már akkor is a Klöss-nyomda alkalmazottja volt, és gazdája küldte át a felszerelés egy részével a szomszédos Eperjesre. Ezután Scholtz további bártfai működése kapcsán Gulyás még hozzát teszi, hogy Scholtz Tamással a város [Bártfa] urai igen meg lehettek elégedve, mert hamarosan megadták neki a polgárjogot, amint ez kitetszik az 1671-re szóló német almanachnak Lőcse tanácsához intézett aláírásából.²² „Thomas Scholtz, Bürger und Gemeiner Stadt Barthfeld Buchdrucker”. Gulyás szerint Scholtz neve legutoljára egy 1707-re szóló magyar kalendáriumban szerepel.²³

Gulyás itt idézett sorainak írásakor még nem ismerhette azokat a levéltári forrásokat, amelyeket Repčák közölt, és amelyek egyértelművé teszik Scholtz vállalkozásának a bártfaitól való függetlenségét, és azt, hogy eperjesi nyomdaalapítását az ottani városi vezetőség támogatta anyagilag is. Semmi sem utal a bártfai nyomdától való függőségére, ebben az esetben ugyanis az eperjesi tanács valószínűleg

¹⁹ ČAPLOVIČ: *i. m.* 559.

²⁰ REPČÁK: *i. m.* 63–64.

²¹ RMK II 848.

²² RMK II 1262.

²³ RMK I 1724.

A B C D E F G H I L M N O P Q Qu R S T V a à æ

b c d e è f f f f u g h i i k l m n o æ p q r s f f f t u

v x y z ã & ψ R . , ') : 5

! ? 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

******)*****

Nempe quod his nostris novus adsit sedibus hospes ,
 Qvi norit iunctis scribere verba Typis.
 Primitiasque simul sanctas tua dextera monstrat ,
 Qvæis prælum tingi debeat arte nova ,
 Arte Typographica , qva non præclarior ulla ,
 Vlla nec est Studiis aptior Orbe sacris.
 Hæcce DEI Laudes totum vulgare per Orbem ,
 Hæcce potest gravium pandere Scripta Virum.
 Hæcce Die scribit , quantum vix scribitur Anno ,
 Pervolatque ampli climata lata Soli.
 Diæta Prophetarum , bissenorumque sacrata
 Mystrarum , dedit hæc quolibet ore legi.
 Excolit Ardalides mirando lumine Musas ,
 Ingeniiqve parit perpes ubiqve decus.
 L V T H E R I calamus studio fervente fugavit
 Chalcographum , turpes hæreticosque Lupos :

)(*)(

1. kép

nem fedezte volna a nyomdásznak sajtója felállításával kapcsolatos költségeit. Arra sem utal semmi, hogy csak egy adott munkára küldték volna át Bártfáról Eperjesre. De főleg az az állítás nem állja meg a helyét, hogy mint a Klöss-nyomda alkalmazottja a bártfai felszerelés egy részével munkálkodott volna Eperjesen. A bártfai nyomtatványokkal – akár a legkorábbi időktől kezdve – összehasonlítva, egyetlen közös elemet sem találni, sem a betűk, sem az iniciálé nem található meg az 1656 előtti, vagy azutáni bártfai nyomtatványokban.

A B C D E G H I J L M N O P Q R S T V X Z a z ā x b c d

e è f .ff ã ghi j l m n o p q r s ſ ſi ſt tu ũ v x y

ſ & 1 2 3 7 8 ,

Rectè dicimus inq: Verbum DE I aliud ſcriptura, aliud traditione
 contineri; ſcriptura, ut DEVM eſſe trinum, Chriſtum reſurreiſſe,
 Baptiſmum eſſe neceſſarium ad ſalutem, hominem gratis iuſtificari,
 traditione, ut Evang: Matth. eſſe divinum, has ſcripturas & non
 illas eſſe Verbum Dei, &c. Hæc & plura idē Auth: ex quo hæc decerpi
 SOLI DEO GLORIA. AMEN!

)(*)(

Errata: ſiquæ vel per incuriam, vel propter defectum typi irrep-
 ſerunt, LECTOR RENEV: dabit ventam, Imprimis ſi voces nullo
 accentu notatas videbit, ſciat enim hanc Typographiam eſſe recentè
 extructam, atque ſic defectum qua typos græcos & accentuū piij.

2. kép

Az eperjesi nyomdász személyazonosságát tovább kutatva megemlíthetjük, hogy a nem ritka Scholtz vagy Schultz nevet több felső-magyarországi nyomdász is viselte. Ilyen néven egy nyomdász már a 16. században is dolgozott, méghozzá a rövid életű besztercebányai nyomda vezetője (és tulajdonosa) volt Christoph Scholtz. Munkásságáról csak 1578-ból van tudomásunk. Ezt követően a 17. század első évtizedeiben Daniel Schultz nyomdászt ismerjük, aki bártfai származású volt ugyan, de előbb Lőcsén dolgozott 1617–1622-ig, tehát még a Brewer-nyomda alapítását megelőző időben, majd innen Kassára költözött. Itt 1623–1629 között működött mint városi nyomdász. Miután 1629-ben meghalt, özvegye, Roda Mária vezette a kassai műhelyt nyomdászlegények segítségével. Schultz nyomdája az özvegy kezén csak 1634-ig működött folyamatosan, bár utolsó ismert kiadványa 1639-ből való. Amikor az özvegy meghalt (1640), örökösei a városnak adták el a megmaradt nyomdafelszerelést. A következő évtizedben nincs nyoma annak, hogy Kassán tipográfia működött volna. Valószínűnek lát-

szik tehát, hogy Daniel Schultznak nem volt fia, aki folytathatta volna a tipográfus mesterséget, és aki az özvegy halála után átvette volna a műhely irányítását. Minderre csak azért térünk ki, mert Daniel Schultz bártfai származása és Thomas Scholtz későbbi bártfai munkássága felvethette volna annak lehetőségét, hogy apáról és fiáról van szó, még ha nevüket kissé más alakban írták is.

A Bártfán legelőször 1669-ben feltűnő tipográfus tehát Gulyás állítása szerint még 1707-ben is ott dolgozott. Hozzátehetjük, hogy ilyen nevű nyomdász volt Bártfán még akkor is, amikor Bercsényi Miklós parancsára a bártfai nyomdát Kassára kellett szállítani (1710). Neve legutoljára 1714-ben fordul elő Kassán, ahol „Bártfa város nyomdáját” vezette. Mindezt figyelembe véve az Eperjesen nyomdát alapító Thomas Scholtz-cal kapcsolatban vagy egészen fiatal emberre kell gondolnunk, vagy apáról és azonos nevű fiáról van szó. Mert ha 1656-tól kezdve ugyanarról a személyről van szó egészen a kassai 1714-es adatig, akkor 58 éven át folytatta volna mesterségét. Ebben az esetben Kassán már 80 évesnél is idősebb kellett hogy legyen. Azt valószínűleg nem kell kétségbe vonnunk, hogy az 1656-ban Eperjesen és az 1669-ben Bártfán nyomtató Thomas Scholtz egy és ugyanaz a személy: ő az, aki 1671-re már elnyerte a bártfai polgárjogot. De az 1690-es évek bártfai faktorával kapcsolatban már Čaplovič is kérdésesnek találta,²⁴ hogy még mindig ugyanarról a személyről van-e szó, valószínűleg éppen annak túl nagy időt átfogó munkássága miatt.

Vessünk egy pillantást közben a korabeli bártfai nyomda helyzetére. Ezt nemcsak e két város: Eperjes és Bártfa földrajzi közelsége indokolja, hanem a nyomtatóműhelyeik között – egyes szakírók által feltételezett – kapcsolat is. Az 1650-es években már több, mint két évtizede (1622 óta) a Klöss-család második generációja, az 1601-ben született ifjabb Jakob Klöss a nyomda tulajdonosa. 1636 után a nyomda felszerelése jelentős felújításon és bővítésen ment át, és közvetlen ezután, az 1639–1641 közötti évekből származnak a nyomda legjelentősebb és nyomdai teljesítményként is legnagyobb munkái. Az ezt követő időszakban már a hanyatlás jelei mutatkoztak. Különösen vonatkozik ez a tipográfia utolsó tizenöt évére. 1650-ig a nyomda folytonosságát mindinkább csak a német, magyar és latin kalendáriumok megjelenetése képviselte, majd az 1653 és 1658 közötti hat év alatt is mindössze két kiadvány megjelenéséről van tudomásunk, példány azonban ezekből sem maradt fenn.²⁵ De a következő, 1659-es évből ismert két kiadványt vizsgálva is szembeűnő, hogy egyikén sincs megjelölve a nyomda vagy a nyomdász, sőt maga a bártfai nyomtatás ténye sem, jóllehet tipográfiai jellemzőik alapján mindkettő bártfai nyomtatványnak bizonyult.²⁶ A Klöss-nyomda 1650 utáni rendszertelen működésének bizonyára az az oka, hogy ifjabb Klöss 1650 és 1665 között a szenátori, de több alkalommal a bírói tisztelet is viselte, és hivatali elfoglaltságán kívül is fontos szerepet töltött be nemcsak a város kulturális, hanem

²⁴ ČAPLOVIČ: *i. m.* 1204. L. – Ugyanezen az állásponton van Július VALACH is: *Staré tlačiarne a tlačari na Slovensku*. Martin, 1987. (*i. m.* 101.)

²⁵ 1656-ból: RMNy I 907e = MKsz 1966. 79 és 1657-ből RMK I 918.

²⁶ Az 1659. évből ismert alábbi két nyomtatványról van szó: RMK II 920 és RMK II 921.

gazdasági életében is. A nyomda személyes vezetésére bizonyára kevesebb gondot fordíthatott.

Nincs adatunk arról, hogy az 1656-ban Eperjesen nyomdát létesítő Thomas Scholtz már ezt megelőzően is dolgozott-e Bártfán Klöss műhelyében, vagy csak – sikertelen – eperjesi önállósulási kísérlete után. Éppen ezért azt sem állíthatjuk, hogy Scholtz eperjesi munkássága és a bártfai nyomda 1653–1658 közötti akadozó működése összefüggésbe hozható-e?

Ha nyomdászként nem is, mint bártfai polgár és bíró az ifj. Klöss Jakab továbbra is jelen van a helybeli és löcsei nyomtatványokban. Közreműködött egy 1657-es löcsei nyomtatványban, ahol mint bártfai bíró szerepel neve.²⁷ 1659-ben Jakob Klöss bártfai bíró leányának, Elisabethnek Paulus Kray a bártfai szlovák evangélikus eklézsia diakónusával kötött házassága alkalmából Löcsén jelent meg üdvözlő vers-gyűjtemény.²⁸ Ugyanerre az alkalomra Bártfán is, a nyomda megnevezése nélkül, kiadtak egy üdvözlő verseket tartalmazó nyomtatványt.²⁹

Helyi tipográfia híján – a rövid életű eperjesi nyomda működését megelőzően és azután is – az eperjesi szerzők tollából származó munkák a környékbeli nyomdáknak jelentek meg: Bártfán, Löcsén és ritkábban Kassán. A bártfai nyomda tevékenységében jelentős szerephez jutottak az eperjesi evangélikus iskolával és az ottani tanárok munkásságával kapcsolatos nyomtatványok. 1652-ben Bártfán igényes külsővel, több rézmetszettel díszítve jelent meg az az iskolai színjáték, amely teljes egészében eperjesi vonatkozású.³⁰ A szerző Halléből származott és Eperjesen működött, mint tanító. A gyermekek által Eperjesen 1651-ben előadott színdarabot a szerző Eperjes város tanácsának és polgárainak ajánlotta. De más eperjesi személyek is a bártfai nyomdát keresték meg, így Weber eperjesi gyógyszerész tanácsai 1644-ben a Köss-nyomdában jelentek meg.

A bártfai Klöss nyomda 1665-ig működött az ifjabb Klöss Jakab irányításával. Nevével ebben az évben egy löcsei nyomtatványon is találkozni, a *Flammeum nympehum* Jakob Klöss „civitatis Bartphae Consularis senatoris” 1663. november 25-i házasságkötése alkalmából.³¹ Neve ugyan már az 1664-évből ismert nyomtatványokon sem szerepelt, epitáfiuma szerint a következő évben, 1665. június 22-én halt meg.³² Úgy látszik, hogy férfi-örökös hátrahagyása nélkül hunyt el, ezért a nyomdát a kor szokása szerint Bártfa városa váltotta magához. A tipográfia egy ideig, bizonyára nyomdász hiányában használatlanul hevert, majd 1668-ban kezdett újra dolgozni, ekkor használták Bártfán első alkalommal az impresszumban a „városi nyomda” megjelölést. Ettől fogva egészen a század végéig a nyomdász nevét ritkán tették ki, legtöbbször csak Bártfa neve szerepel, eset-

²⁷ ČAPLOVIČ: *i. m.* 1036.

²⁸ ČAPLOVIČ: *i. m.* 208.

²⁹ ČAPLOVIČ: *i. m.* 209.

³⁰ RMNy 2411 (1652 Bártfa).

³¹ A korábban bibliográfiailag ismeretlen nyomtatványt Ján ČAPLOVIČ írta le, *l. i. m.* 1113. sz. tételét.

³² VALACH, Július: *i. m.* 99–105.

leg még a városi nyomda megjelölés. Így a nyomdavezetők személyéről keveset tudni: 1668 és 1669-ben Georgius Sambuch állt a nyomda élén, de 1669-ben Thomas Scholtz nevével is megjelent egy nyomtatvány.³³ Majd éppen negyed század telik el, míg neve (ha még ugyanarról a személyről van szó?) újra feltűnik egy bártfai nyomtatványon. Ez alatt az idő alatt történhetett ugyanis a generációváltás, amelyről fent már szoltunk: feltételezésünk szerint 1694-től kezdve, amikor Thomas Scholtz nevével jelzett bártfai kiadványok újra feltűntek, már az egykor Eperjesen nyomdát létesítő Thomas Scholtz azonos nevű fiáról lehet szó.

Eperjes tágabb környékét áttekintve Bártfán kívül ekkor más, nyomdának otthont adó városokat is találni. A bártfaihoz hasonlóan több éves szünetelés mutatkozott a kassai tipográfia munkájában is. Daniel Schultz özvegyének halála és Valentin Gevers munkába állása között évek teltek el. Érdekes véletlen, hogy éppen azokból az évekből, amikor a bártfai nyomdának nem ismerjük kiadványát, szünetelt a kassai nyomda is. Tehát éppen 1656-ban csak a lőcsei és a trencsényi nyomda volt kéznél a környékbeli evangélikusok számára. Elméletileg tehát kedvező időpontban létesült az eperjesi tipográfia.

Ugyanakkor már évtizedek óta dolgozott a lőcsei Brewer-nyomda, korszakunkban, az 1650-es években Samuel Brewer irányításával. Lőcsét az egész 17. század legproduktívabb műhelyének tekinthetjük, éppen azokban az években is, amikor a bártfai nyomda termelése már akadozott. A lőcsei nyomda tulajdonosa, akár csak maga a város többsége, lutheránus vallású, és nyomdájából korábban is gyakran kerültek ki eperjesi személyek munkái. Johannes Sartorius az eperjesi evangélikus gimnáziumban megvitatt vizsga alkalmából üdvözlőverset írt, amely egy 1637-es lőcsei nyomtatványban jelent meg.³⁴ Serédi János, aki 1626 után lett az eperjesi iskola rektora, az 1639-re szóló lőcsei naptár³⁵ mellett az 1643-ra szóló lőcsei naptárnak is fordítója lehetett³⁶ míg mindkettőnek összeállítója David Frölich volt. Serédi eperjesi rektor volt 1641-ben is, amikor egy lőcsei nyomtatványban verese jelent meg. Az 1642-ben az eperjesi iskolában megvitattott téziseket is Lőcsén nyomtatták.³⁷ Az eperjesi magyar evangélikus templom 1642. július 25-i alapkövetését is Lőcsén megjelent nyomtatvány üdvözölte. Weber eperjesi gyógyszerész 1643. évi házasságkötése alkalmából Lőcsén jelent meg nyomtatvány (Weber eperjesi gyógyszerésznek Bártfán is jelent meg műve). Lőcsei nyomtatvány számol be más eperjesi eseményekről is: arról, hogy a helybeli evangélikus templom orgonáját 1641-ben és 1643-ban is villámcsapás érte, és ugyanígy az 1643. évi eperjesi tűzvészről is lőcsei nyomtatványból értesülni.³⁸ Weber eperjesi gyógyszerésznek, aki 1645-ben nyitott a városban patikát, orvosi tanácsai *Amuletum* címmel, biblikus cseh nyelven, 1645-ben lőcsei nyomtatványként jelentek

³³ RMK II 1163.

³⁴ RMNy 1685.

³⁵ RMNy 1729.

³⁶ RMNy 1948.

³⁷ RMNy 1894 és RMNy 1935.

³⁸ L. az alábbi lőcsei nyomtatványokat: RMNy 1938, 1939, 2003 és 2004.

meg (előzőleg német és magyar változata 1644-ben ill. 1645-ben Bártfán.³⁹ Nyáry Bernátnak Madarász Márton nevű eperjesi lelkésze elmélkedéseket irt, amelyeket ugyancsak Lőcsén nyomtattak ki 1649-ben. Szintén lőcsei nyomtatvány az eperjesi német evangélikus gyülekezet első papjának temetéséről szóló nyomtatvány 1653-ból. A következő évben is itt nyomtatták Johannes Sartorius eperjesi másodpap prédikációit, és az eperjesi német lelkész a város magisztrátusának megújítása alkalmából kiadott művét Lőcsén is nyomtatta.⁴⁰ Nincs viszont eperjesi vonatkozású nyomtatványa a lőcsei nyomdának 1656-ból, az eperjesi nyomda működésének évéből.

A másik, éppen ezekben az években nagy számú, bár kisebb terjedelmű kiadványt megjelentető műhely az ugyancsak evangélikus – eredetileg cseh exuláns – kézben lévő trencsényi nyomda. Ez látszott a legkézenfekvőbb nyomdahelynek az eperjesiek számára: magának Horváth Andrásnak is megjelent itt nyomtatásban egy orációja Széchy Évának, Illyésházy Gábor feleségének halála alkalmából 1655-ben⁴¹, tehát az 1656-os eperjesi nyomda alapítást megelőző évben. Ennek a nyomdának kiadványai között különösen sok az első sorban latin nyelvű iskolai és az alkalmi jellegű kiadvány. Az evangélikus Illyésházycs pártfogását élvező nyomda működése ezekben az években zavartalan volt – ezek azok az évek amikor viszont a bártfai tipográfia munkássága kezdett rendszertelenné válni – és a kiadványok szerzői közt Horváth András mellett más, egyébként Eperjesen oktató tanárok is előfordultak. Gulyás helyesen látta, hogy a bártfai nyomda éppen akkor szünetelt, amikor az eperjesi dolgozott – e véletlen egybeesés ellenére is újra hangsúlyozni kell, hogy semmiféle összefüggés nem tapasztalható a kettő felszerelése között.

Azok a fogadkozások, amelyek Horváth András vitairatának előszavában további nyomtatványokat ígérnek minden közelebbi megjelölés nélkül, igen ismerősek más nyomdászoktól is. Szinte visszacseng Hess András fogadkozása Kárai László préposthoz írt ajánlásában, ahol szintén további, nagyszabású művek nyomtatását ígéri. Sajnos ennek eperjesi nyomdászunk esetében sem találjuk nyomát. Bár az újonnan létesült eperjesi tipográfiának az üdvözlőverset író Eccard is örvendezik, az elkészült, kezdetleges tipográfiával nyomtatott kiadvány bizonyára csalódást okozott a szerzőknek, Horváth Andrásnak és Abraham Eccardnak, akik saját munkáikat már máskor és máshol is láthatták nyomtatásban.

Abban igaza lehet Hörk Józsefnek, hogy Horváth Andrásnak mint rektornak munkáját bizonyára segítette volna egy állandóan a keze ügyében lévő nyomda, hiszen máshol is a tanintézetek működése és a tanárok munkássága adta a nyomdai megrendelések java részét. Jogosan köti tehát Hörk József a nyomda létesítését éppen Horváth András rektorságához. Ehhez járult még az a körülmény, hogy éppen ebben az évben, 1656. május 15–17. között tartották az öt szabad királyi város zsinatát az eperjesi városház nagytermében. Thomas Scholtz tipográfiájá-

³⁹ RMNy 2111 (Lőcse) és RMNy 2052 ill. 2095 (Bártfa).

⁴⁰ L. Az alábbi lőcsei nyomtatványokat: RMNy 2271, 2476, 2537 és 2539.

⁴¹ RMK II 839.

nak 1656. évi megjelenése tehát e két eseményhez köthető, és jól időzítettnek tűnik. Valószínűleg maga Horváth András, Abraham Eccard és a nyomda felállítását anyagilag is támogató Daniel és Johann Lengfelner is nagy reményeket fűzött a város újonnan létesült tipográfiájához. Mindezeket a nagy reményeket a nyomda és a tipográfus nem váltotta be. Bár nem ismerjük az eperjesi nyomda megszűnésének okát, és azt sem, hogy e kísérlet miért nem sikerült, kérdés, hogy akár egy jobban felszerelt nyomda is fenn tudott volna-e maradni a többi, Eperjes közvetlen közelében már évtizedek óta működő tipográfia mellett? Még akkor is, ha a bártfai és a kassai nyomda könyvkiadása már kevésbé számottevő, mint korábban volt. Maga a város és iskolája valószínűleg nem tudott volna folyamatos munkával ellátni egy nyomdát. Így maradt Horváth András vitairata az első eperjesi nyomdának első, sőt tudomásunk szerint egyetlen nyomtatványa és így vált könyvészeti érdekességgé és ritkasággá.

JUDIT V. ECSÉDY

The origins of printing in Eperjes (Preschau, Prešov, SK)

Since the existence of an eventual 16th-century printing office in Eperjes was denied by bibliographical evidence, the first printer working in this Upper Hungarian free royal town was Thomas Scholtz (1656). The author tries to find the motifs of the foundation of the typography and the reason of its short-lived activity. After publishing its single product: a Lutheran polemical work in the form of theses (HORVÁTH, A.: *Disputatio adversus pontificios...* Eperesini 1656), there is no further sign of its activity. The more interesting is this only printing of Thomas Scholtz, as it is full of the praise of the local typography written by the rector of the Lutheran school. While the printing itself is very modest, and the typographical equipment as it can be seen – and as it is reconstructed by the author – could not cope with the other, more successful workshops of Upper Hungary, e.g. the Brewer-office in Lőcse (Leutschau, Levoča, SK). The author also examines the possibility of a connection between the Eperjes workshop and the other traditional printing site, the nearby Bártfa (Bartfeld, Bardejov, SK). More than a decade later the name of Thomas Scholtz appears in printings from Bártfa, as the factor of the local office. However, apart from the printer's person there seems to be no further connection between the two workshops.